

Дар'я Гайдай

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ (НА ПРИКЛАДІ БОСНІЙСЬКОЇ ВІЙНИ, 1992–1995)

На сторінках численних досліджень три етнічні групи Боснії постають гомогенними антагоністичними утвореннями. Але подібне спрощене трактування конфлікту важко узгодити з фактом мирного співжиття боснійських націй напередодні. Дана стаття намагається розв'язати цю суперечність через аналіз свідчень цивільного населення про воєнні роки та з'ясування факторів, що уможливили утвердження етнічних чисток як прийнятого способу вирішення конфлікту.

Ключові слова: *етнічний конфлікт, індивід, етнічний поділ, насильство.*

Daria Gaidai. Individual dimension of ethnic conflict (example of bosnian war 1992–1995). The article explores interethnic relations during Bosnian war and factors that enabled ethnic cleansing and violence to occur. It argues against any generalizations and simplifications in ethnic conflict studies, reveling that communities in Bosnia-Herzegovina were neither homogeneous divided nor entirely radicalized.

Keywords: *ethnic conflict, individual, ethnic division, violence.*

У 1990-х рр. конфлікти між етнічними групами було визнано ООН однією з головних загроз миру та безпеці у світі. Війна на території колишньої Югославії визначила основні підходи до аналізу міжетнічних конфліктів, привернувши увагу науковців різних напрямків до проблем міжетнічних відносин і небезпек націоналізму. Проте складність процесів, що передували військовим діям, досвід минулих конфліктів між югославськими народами, бажання знайти винного, а також потужна пропаганда – часом ставали на перешкоді ґрунтовного та неупередженого дослідження конфлікту в Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр.

Дослідження індивідуального виміру війни в Боснії, на основі еґо-документів учасників, може внести суттєві корективи в наше розуміння міжетнічних відносин, а також розкрити причини, що уможливлюють етнічне насильство. Однак за спробою через мікроісторії реконструювати ширше історичне тло криється ряд небезпек, найголовніші з яких проблема достовірності та репрезентативності джерел. Тому важливе значення для даного дослідження мали висновки та статистичні дані експертних груп ООН, що дозволяють частково верифікувати свідчення учасників.

При аналізі міжетнічних взаємин і мотивів участі у війні були використані свідчення простих жителів Боснії різних національностей про взаємодопомогу та підтримку під час війни, зібрані Світланою Броз у книзі «Добрі люди в час зла»; та зізнання осіб, засуджених Міжнародним Трибуналом з колишньої Югославії (далі МТЮ). Розповіді про те, як члени однієї етнічної групи ризикували життям заради порятунку членів іншої та зізнання осіб, що брали безпосередню участь у політиці етнічних чисток, є двома крайностями, між якими можна віднайти більш реалістичну картину боснійської війни.

Хоча головною ціллю війни в Боснії була зміна статусу цієї держави, на місцях військові дії велись за здобуття контролю над певною територією. Прямих військових дій між збройними формуваннями сторін не було практично до 1995 рр. Натомість відбувались військові сутички між окремими підрозділами за населені пункти, перш за все, у районах зі змішаним населенням. Оскільки зберегти певну спірну територію за своєю етнічною групою означало повністю витіснити з неї противника (членів його сім'ї), то військовий контроль став синонімом терористичних нападів на місцеве цивільне населення. Експерти ООН дійшли висновку, що систематичний характер, планування та координація подібних акцій з боку вищого керівництва заперечує спонтанний характер насильства [1, с. 32].

Перші обвинувачення у МТЮ, який був створений 25 травня 1993 рр. (резолюція № 827 РБ ООН), були висунуті проти осіб, які керували таборами тимчасового затримання. Створені вже в квітні 1992 р. табори використовувались не

лише як місце утримання військовополонених, а й для ізоляції осіб ворожої національності. Згідно з висновками експертної комісії ООН, сербська сторона мала найбільше таких таборів (333), які також відзначались найжорстокішими умовами утримання в'язнів [7].

Обвинувачені командири сербських таборів пояснювали свої дії необхідністю виконувати накази та служити своїй нації [14, с. 8]. Служити своєму народу у важкий час вважалось почесною справою, обов'язком. Оскільки війну сербське населення розглядало як оборону, а не як агресію, не викликає подиву наголос на безальтернативності вибору. Із зізнання сербського бійця, Драгана Обреновіча: «це було нормально для кожного чоловіка одягти форму, взяти зброю та йти захищати свою батьківщину, націю, сім'ю. Це був його священний обов'язок. Ти міг бути або солдатом, або зрадником» [9]. Сербі, які відмовлялись брати участь у військових діях або етнічних чистках, самі ставали в'язнями таборів. А ставлення до них було не краще, ніж до в'язнів іншої етнічної групи [7].

Разом з тим окремі факти, зібрані експертами ООН, свідчать, що жорстоке поводження з в'язнями не було загальносхваленим і відомим серед населення. Так, принаймні в одному сербському таборі (Батковіч) було суттєво поліпшено умови утримання, після того як місцеві серби, дізнавшись про ситуацію всередині табору, виступили з протестами [7]. Також були випадки, коли місцеві серби, ризикуючи власним життям, допомагали мусульманам і хорватам втекти з сербських таборів [2, с. 247].

Війна у зізнаннях сербських солдат постає як щось несподіване, буря, яка накрила країну і не залишала вибору чи бодай часу на осмислення того, що відбувається. А лідери пропонували чітке і зрозуміле пояснення, визначали, звідки прийшла загроза і проти чого потрібно боротись. Водночас молодість, брак досвіду й особисті причини (як вбивство рідних), разом із страхом сприяли некритичному сприйняттю політичних гасел [14]. Надзвичайно цікавою є історія Дражена Ердемовіча, солдата, який добровільно здався Трибуналу і розповів про події в м. Сребреніці (які були визнані МТЮ як акт геноциду). Зізнання Дражена

Ердемовіча стало першим в роботі Трибуналу: «ніхто не був в захваті від війни. Але ми просто не мали іншого виходу» [6].

Формування військових сил відбувалось головним чином на добровільних засадах і часто вони діяли поза будь-якими організованими структурами. Але найбільшої шкоди, на думку одного із обвинувачених, завдали добровольці з Сербії та співпраця із кримінальними елементами, які виступали головними виконавцями й ініціаторами жорсткої політики відносно несербського населення [14]. Цей факт підтверджується і розповідями простих мусульман [2, с. 258, 279]. Недовіру до місцевих, які могли виступити проти виселення й арештів своїх сусідів іншої національності, підвереджує той факт, що сербські добровольчі формування (четники, «Білі Орли») не підкорялися місцевій владі.

Серед обвинувачень, пред'явлених одному з лідерів боснійських сербів, Біляні Плавшич, яка добровільно здалась МТЮ у 2000 р., було залучення нерегулярних формувань з Сербії для здійснення етнічного розмежування. Визнавши свою вину, Біляна Плавшич відзначає, що тоді сприймала свої дії як самозахист, а відсутність сумнівів пояснює почуттям страху, підґрунтям якого була пам'ять про кривди часів Другої світової війни [10]. Війна сприймалась як щоденна боротьба за виживання, і лише страждання сербського населення мало значення. Крім того, оскільки політичні лідери не брали безпосередньої участі у вбивствах, це дозволяло їм залишатися на певній відстані від реальності. Мірослав Дероніч, провідний сербський політик у м. Бутанас, у своєму зізнанні зазначає, що «лише коли початкова віра про швидку війну стала гаснути, прийшли і сумніви щодо правильності наших дій» [5].

У своїх зізнаннях хорватські бійці, яких звинувачували у проведенні етнічних чисток у центральній Боснії, наводять ті ж аргументи, що і їх сербські опоненти. За словами хорватського командира Івіца Раїча, який був одружений з мусульманкою, з початком протистояння потрібно було робити вибір, хто ти і за кого [11]. Випадки ж крайньої жорстокості він пояснює прагненням бійців до

помсти та браком дисципліни, а жорстокість з однієї сторони неодмінно провокувала насильство з іншої.

Разом з тим, існують непоодинокі факти про позитивне ставлення бійців (незалежно від етнічної приналежності) до своїх жорстоких дій, що трактувались як вияв патріотизму [1, с. 34]. Так, член хорватського угруповання «Джокер», Мірослав Брало у своєму зізнанні визнав, що виправдовував акти насильства необхідністю війни. Більше того, його поведінка викликала у нього гордість як така, що личить успішному солдату [3]. Слепа віра у виправданість своїх дій і зосередженість на правах та інтересах лише власної етнічної групи означали ігнорування прав своїх опонентів. Слід підкреслити, що лише частина сербів (хорват, мусульман) підтримували таку політику і способи її здійснення [1, с. 33].

Підтвердженням сили пропаганди, жертвами якої ставали бійці, є розповідь сербського солдата. Потрапивши в полон, він зі страхом згадував жахливі оповіді про знущання мусульман над полоненими сербами... і не міг повірити власним очам, коли мене забрали до шпиталю [2, с. 277]. Після того, як його обміняли на полоненого мусульманина, він повернувся додому, не бажаючи більше воювати.

Специфічною рисою етнічного конфлікту є те, що він не зводиться до протистояння збройних частин, а поділяє суспільство на антагоністичні спільноти. Але подібне трактування конфлікту в Боснії неможливо узгодити з фактом мирного співжиття етнічних груп у довоєнний період. Розв'язати цю суперечність спробуємо за допомогою оповідей простих жителів Боснії та Герцеговини про період війни.

У розповідях простих громадян Боснії війна та міжетнічна ворожнеча, що її супроводжувала, часто описувалась як якесь «божевілля». Більшість респондентів оповідали, що навіть у 1992 р. вони не вірили у можливість війни. Із оповіді сербського жителя Сараєва: «Залишати місто не спішили. Була ще надія, що скоро все закінчиться. Сусіди не залежно від віросповідання підтримували один одного і чекали на розв'язання цього шаленства. Але... почалось розмежування. Цей поділ був санкціонований владою, яка в той час уже знаходилась у руках радикальних націоналістів»

[2, с. 255]. За словами оповідачів, більшість населення була налаштована проти війни, але цілком інша справа – відкрито виступити проти своєї нації. Сербський житель Сараєва, свою службу у війську Боснії і Герцеговини, переважно більшість в якому становили мусульмани, пояснює необхідністю захищати рідне місто від зла, яке уособлювали сербські націоналісти. Себе ж він називає не інакше як учасником руху опору, нівелюючи тим самим між-етнічний поділ. Але «тоді не було так просто бути сербом в Сараєві, а тим паче вступити до лав боснійської армії» [2, с. 293].

Довоєнний вплив націоналістичних партій був досить незначний у Сараєві, а національні теми служили лише приводом для жартів [2, с. 250]. Більше того, нерідко питання етнічної та релігійної приналежності взагалі не піднімалось. Так, з оповіді хорватської мешканки Сараєва, Невенки Кейжар дізнаємось, що лише під час війни її сусіди серби виявили інтерес до її національності [2, с. 286].

Розмежування боснійського суспільства на три групи змушувало осіб, які раніше не замислювались над своєю національністю, формувати свою ідентичність. Найважче було народженим у змішаних шлюбах. Змушені обирати не просто між двома національностями, а між двома антагоністичними ідентичностями, вони нерідко виступали головними противниками радикальних ідеологій. Окрему групу становили ті, хто жив у змішаному шлюбі, адже перемога будь-якої з груп загрожувала благополуччю сім'ї. Наскільки складною була ситуація демонструє приклад сербського жителя Мостару: серби називали його усташем через те, що він допомагав хорватам і мав жінку хорватку; а хорвати – четником [2, с. 334]. Як описав ситуацію напередодні війни один з респондентів-сербів: «Війна поставила людей перед вибором: чи триматись власних поглядів, чи піти за своїм народом?» [2, с. 227].

Психологи відмічають, що самоідентифікація індивіда з певною групою виражається в емоційній прив'язаності, до якої він прагне не лише через переваги, що дає членство в групі, а й через страх перед самотністю [4, р. 28]. Водночас риторика політичних лідерів зміцнювала уявлення

про націю як єдиний інститут, здатний захистити своїх членів [12, р. 531]. Для підсилення емоційного зв'язку індивідів з нацією, остання ототожнювалася з сім'єю.

Війна не змогла повністю знищити дружні зв'язки, що склалися десятиліттями. Разом з тим, взаємна підтримка інколи була єдиним способом вижити в умовах тривалої міжетнічної війни. Для мешканців обложеного Сараєва кожен день був справжньою боротьбою за виживання; до постійного страху перед артилерійськими обстрілами та снайперами додавався голод. Поодинокі представники етнічної групи, що була в меншості в тому чи іншому районі міста, знаходили захист і підтримку у своїх сусідів [2, с. 288].

Хоча, звичайно, не варто абсолютизувати міжнаціональні відносини на побутовому рівні, потужна ідеологічна кампанія не припинялася жодною зі сторін, а тому страх перед іншою етнічною групою був постійно незримо присутній у цих відносинах. Збереження людського милосердного ставлення до інших, незалежно від національності, вимагало неабиякої особистої відваги, адже за допомогу «ворогу» особа могла поплатитися власним життям.

Оповіді представників усіх трьох народностей про їхню долю під час війни мають чимало спільного: безпідставні арешти, грабунок, страх, голод. Проте помітна різниця в оповідях щодо подій у селах та невеличких містечках, з одного боку, та Сараєві і Мостарі – з іншого. В оповідях сільських жителів головною загрозою виступають військові та бійці нерегулярних формувань і майже відсутній страх перед сусідами іншої національності. Натомість у містах міжетнічна напруженість була значно вищою – загроза йшла не лише від людей у формі.

Мешканці села, як представники більш патріархального суспільства з тісними міжособистісними зв'язками, мали стійкішу колективну пам'ять, а отже, були менш підвладні пропаганді, ніж міщани. Крім того, у містах, які постійно піддавались руйнівним бомбардуванням, життєві умови були важчими. Жителі міст стали з підозрою ставитись до своїх сусідів іншої національності, що, однак, не обов'язково виливалось у акти відвертого насильства чи навіть образ.

У кожного, хто досліджує міжетнічних конфлікт на Балканах у 1990-х рр., неодмінно виникає питання: чому після десятиліть мирного життя боснійське суспільство розділилось на три антагоністичні групи з протилежними поглядами на минуле. Справа в тому, що колективна пам'ять є ретроспективною, тобто пов'язана не стільки з минулим, скільки з сьогоденням. І головний сенс, який вкладається в минуле, залежить від тих вимог, які пред'являє сучасність. Ми реконструюємо минуле в спосіб, в який хочемо реконструювати, мало зважаючи на т. зв. «історичну правду».

Французький соціолог Моріс Хальбвакс заперечує існування т. зв. індивідуальної пам'яті та вважав, що будь-яка пам'ять є соціальною, тобто конструювання часу і простору в колективній пам'яті відбувається в рамки соціальної пам'яті. Провідну роль у формуванні колективної пам'яті певної групи відіграють її соціальний досвід, етнічні стереотипи аксіологічного забарвлення, історична традиція. Спираючись на соціологію пам'яті Хальбвакса, французький історик П'єр Нора запропонував створити історію «символічних об'єктів», з якими нація пов'язує свої спогади і цінності.

Більшість оповідей жителів невеличких міст розгортаються майже за ідентичним сценарієм, змінюється лише назва місцевості та національність оповідача. Це підтверджує, з одного боку, цілеспрямованість політики етнічних чисток, а з другого – її здійснення всіма сторонами конфлікту. Здобувши контроль над містом, бійці всіх трьох армій починали грабунок та арешти осіб «ворожих» національностей. За висловом одного з оповідачів: «у той час злочинці стали великими націоналістами і використовували цей час, щоб побільше вкрасти» [2, с. 241].

Оскільки підрозділи територіальної оборони повністю контролювалися військовими, то цивільне населення залишалося цілком беззахисним. У результаті, поділ часто проходив не між членами різних етнічних груп, а між місцевим цивільним населенням і військовими формуваннями (всіх трьох націй). Саме ця зовнішня озброєна сила, яка була виконавцем політичних рішень, протистояла місцевому

населенню. Взаємовиручка ставала єдиним способом вижити в умовах невизначеності, коли місто переходило з рук у руки. Випадок у містечку Славіновіці неподалік від Тузли є прикладом організованого опору місцевих жителів політиці етнічних чисток, що увінчалось успіхом [2, с. 255]. Але це був радше виняток. Внаслідок кількох років етнічних чисток населені пункти Боснії стали етнічно гомогенними.

Розглянуті свідчення осіб (всіх трьох національностей), які на собі відчували весь тягар міжетнічної війни, доводять безпідставність будь-яких категоричних тверджень про боснійську війну. Реальність завжди була складнішою, ніж її намагались представити політичні лідери відповідно до своїх інтересів. Стосунки між людьми, які жили та працювали разом роками, неможливо було змінити за кілька місяців націоналістичної пропаганди. Крім того, відчувати негативні почуття до певної нації – це одне, а ненавидіти конкретну людину – це цілком інша справа.

Ставлення бійців до подібного способу ведення війни було неоднозначним: одні вважали етнічні чистки виправданими; інші – ні, але все ж таки виконували накази; для третіх війна була джерелом доходу, можливістю реалізувати всі свої бажання. Легкий доступ до зброї, безконтрольність, алкоголь, непряме (а інколи, і пряме) заохочення від вищого керівництва стали сприятливим середовищем для політики етнічних чисток, особливо маргінальними елементами суспільства. Націоналістична пропаганда, оживлення історичних образ і заклики до помсти забезпечили прийняття бійцями подібного способу вирішення конфлікту.

Протистояння в Боснії та Герцеговині розгорталося, головним чином, між радикальними елементами трьох народностей. Етнічний поділ не був настільки строгим як може видатись на перший погляд, одна з причин – неприйняття частиною населення радикальної ідеології. Тому не дивно, що найчастіше виконавцями й ініціаторами насильства виступали нерегулярні формування та добровольці.

Насилля з одного боку неодмінно провокувало відповідь з іншого, тим самим сприяючи радикалізації сторін.

У процесі наростання насильства змінюються стандарти та моделі поведінки індивідів, що й уможливило колективне насильство. Психологічним тлом конфлікту виступав страх та ототожнення нації з родиною. Разом з тим, важливо відрізнити цілі, за які боролись члени групи, від причин, що змусили їх взятись до зброї.

1. Заключениеный доклад Комиссии экспертов, созданной во исполнение резолюции 780 (1992) Совета Безопасности, от 27 мая 1994 года (S/1994/674) – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/1994/674>

2. Broz Svetlana Dobrzy ludzie w czasach zła : uczestnicy i świadkowie / Svetlana Broz; przeł. Dorota Jovanka Ćirlić. – Wołowiec : Wydaw. Czarne, 2002.

3. Bralo Miroslav Guilty Plea Statement, 7 October 2005 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/227>

4. Davis S. Thomas Revising Group Attachment: Ethnic and National Identity / Davis S. Thomas // Political Psychology. – 1999. – Vol. 20, No.1. – P. 25–47.

5. Deronjić Miroslav Guilty Plea Statement, 28 January 2004 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/239>.

6. Erdemović Dražen Guilty Plea Statement, 20 November 1996 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/212>

7. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council resolution 780 (1992) (S/1994/674/Add.2) – 27 May 1994 – Vol. IV, Annex VIII – part 1/10 Prison camp. – Режим доступу : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/>

8. Nikolić Dragan Guilty Plea Statement, 6 November 2003 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/217>

9. Obrenović Dragan Guilty Plea Statement, 30 October 2003 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/219>

10. Plavšić Biljana Guilty Plea Statement, 17 December 2002 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/221>

11. Rajić Ivica Guilty Plea Statement, 7 April 2006 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/222>

12. Ross Marc Howard Psychocultural Interpretation Theory and Peacemaking in Ethnic Conflicts / Ross Marc Howard // Political Psychology. – 1995. – Vol.16, No.3. – P. 523–544

13. Sikirica Duško Guilty Plea Statement, 8 October 2001 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/223>

14. Stevan Todorović Guilty Plea Statement, 4 May 2001 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/225>